

BA-Eindwerkstuk: GE3V14054

Begeleider: Matthijs Kuipers

2019-2020, blok 3

Scriptie

De stad is van zijn inwoners

een vergelijkende analyse van de stedelijke gedachtegoeden van Provo en
critical urban theorist Henri Lefebvre

Student:

Naam: Flip Roncken

Studentnummer: 5992761

Datum: 30/03/2020

Woordenaantal: 7947

Samenvatting

In de jaren 60' van de twintigste eeuw waren er veel stedelijke problemen in steden in West-Europa: overbevolking, verval van behuizing en verkeers-ontstoppingen om er een paar te noemen. Deze en andere problemen waren aanleiding voor menig stedelijk protest, vanuit de maatschappij en de wetenschap. Twee stedelijke gedachtegoeden, die van de Amsterdamse stedelijke sociale beweging Provo (1965-1967) en die van *critical urban theorist* Henri Lefebvre, bevatten kritiek op de ontwikkelingen die zich afspeelden in de stad. Dit onderzoek kijkt naar verwantschap tussen de twee gedachtegoeden, door ze in te bedden in een historische context en de inhoud van de gedachtegoeden te analyseren. Daarmee tracht het onderzoek bij te dragen aan de geschiedschrijving van de Provo's en het werk van Lefebvre vanuit een nieuw perspectief te analyseren. Het paper concludeert dat er een verwantschap te vinden is in de gezamenlijke kritiek op kapitalistische processen binnen de stad en het functionalistisch beleid van de gemeenten. Beide gedachtegoeden geven ook oplossingen die de gewone stedeling meer invloed geven. Verschillen tussen de twee gedachtegoeden zijn vooral te vinden in de mate van complexiteit, nuance en toepasbaarheid van de ideeën.

Trefwoorden: Stad, Stedelijke problemen, Gemeentelijk beleid, Stedelijke sociale beweging, Jaren '60, Amsterdam, West-Europa, Provo, Critical urban theory, Henri Lefebvre, Functionalisme, Kapitalisme, Utopie, Intellectuele geschiedenis.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	2
Inhoudsopgave	3
Deel 1: Inleiding	4
Introductie	4
Theoretisch kader.....	6
Historiografisch kader.....	7
Deel 2: Analyse.....	10
H.1 Context en een eerste analyse	10
Historische context.....	10
Achtergrond van de Provobeweging en Lefebvre's <i>critical urban theory</i>	12
Eerste inhoudelijke vergelijking	13
H.2 Een diepgaande vergelijking binnen twee thema's van de gedachtegoeden.....	17
Kapitalisme, democratie en <i>the right to the city</i>	17
Utopisch denken.....	19
Deel 3: Conclusie.....	22
Bibliografie	24

Deel 1: Inleiding

[B]ecause ideas for him are not mere abstractions. They live [...] in the minds of men and women, inspiring them, shaping their lives, influencing their actions and changing the course of history.¹

- Noel Annan over de filosoof Isaiah Berlin

Het bijzondere van een periode waarin sociale bewegingen bloeien, is dat de dominante opvattingen over de stedelijke herinrichting onder sterke druk komen te staan omdat stedelijke bewegingen de hegemonie van een bepaalde visie op de stad aantasten.² - Virginie Mamadouh

Introductie

De jaren '60 van de vorige eeuw was een periode van ongekend verzet en protest tegen de gevestigde orde en zijn ideeën in West-Europa en in de Verenigde Staten; zo ook in het domein van de stad. Toenemende stedelijke problemen en kritiek op het beleid van gemeenten resulteerden in de ontkieming van stedelijke protestbewegingen. Deze bewegingen maakten zich hard voor onder andere de leefbaarheid van de stad en meer invloed in de stedelijke besluitvorming.³ In Amsterdam was de Provobeweging (1965-1967) de Nederlandse representatie van de westerse stedelijke protestbewegingen. Vergelijkbaar met andere protestbewegingen, was Provo kritisch op het stedelijke beleid van Amsterdam en de kwaliteit van het stedelijk leven.⁴ Eind jaren '60 kwam er een kritische wetenschappelijke stroming op die zich bekommerde om de modernisering van steden en processen van urbanisatie: *critical urban theory*. Deze stroming bekritiseerde stedelijke kapitalistische processen die een onevenredige verdeling van de stedelijke ruimte en stedelijke middelen veroorzaakte.⁵ De opkomst van stedelijke sociale bewegingen in westerse steden in de jaren '60 speelde een rol in de opkomst van *critical urban theorists*, die een beter conceptueel begrip wilde krijgen van de stedelijke conflicten.⁶ *Critical urban theory* richtte het onderzoek op een specifieke soort stad, eentje die zich had weten te ontwikkelen door verregerende industrialisatie. Daarmee richtte de stroming zich dus op moderne steden

---

¹ Noel Annan, 'Afterword', in: Isaiah Berlin en Henry Hardy (red.), *Personal Impressions* (derde druk; Princeton 2014) 441-464, aldaar 448.

² Virginie D. Mamadouh, *De stad in eigen hand: provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992) 41-42.

³ Margit Mayer, 'The "Right to the City" in Urban Social Movements', in: Neil Brenner, Peter Marcuse en Margit Mayer (red.), *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City* (New York 2011) 63-85, aldaar 65-66.

⁴ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 85.

⁵ Neil Brenner, 'What is critical urban theory?', *City* 13 (2009) 198-207, aldaar 198-199, <https://doi.org/10.1080/13604810902996466>.

⁶ Christian Schmid, 'Henri Lefebvre, The Right to the City, and the New Metropolitan Mainstream', in: Neil Brenner, Peter Marcuse en Margit Mayer (red.), *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City* (New York 2011) 42-62, aldaar 45.

in West-Europa en de Verenigde Staten.⁷ Het Amsterdam van de jaren '60 valt ook binnen dit onderzoekskader. Ondanks het feit dat Provo en *critical urban theory* beide opkwamen in context van de stedelijke protestcultuur van de jaren '60, worden ze weinig met elkaar in verband gebracht. Kan het zo zijn dat er helemaal geen verband is tussen de twee? Of is er wel degelijk sprake van een bepaalde intellectuele samenhang? In hoeverre is het stedelijke gedachtegoed van de Provobeweging verwant aan het stedelijk gedachtegoed van de wetenschappelijke stroming *critical urban theory* van eind jaren '60 begin jaren '70? Dit zijn de vragen waar dit onderzoek antwoord op wilt geven.

Binnen de geschiedschrijving van Provo is er weinig geschreven over de stedelijke ideeën van Provo. De Provo's zijn wel getheoretiseerd als stedelijke sociale beweging maar missen inbedding in de geschiedenis van de grotere stedelijke strijd van de jaren '60.⁸ Daarnaast, komt onderzoek naar mogelijke intellectuele relaties tussen de ideeën van de Provo's en *critical urban theory* weinig voor in de bestaande literatuur. Dit terwijl een van de grondleggers van de wetenschappelijke stroming, Henri Lefebvre, zich interesseerde in de Provobeweging en meermaals Amsterdam heeft bezocht in de tijd dat ze actief waren.⁹ Binnen de stroming *critical urban theory* wordt ook nauwelijks gekeken naar verwantschap van ideeën met stedelijke sociale bewegingen uit het verleden. Daarom, zal dit onderzoek dienen als aanvulling op de leemte binnen de Provogeschiedschrijving met betrekking tot de Provo's als stedelijke sociale beweging. Daarnaast, zal dit onderzoek bijdragen aan de kennis over *critical urban theory* als intellectuele wetenschap door het te vergelijken met de ideeën van een stedelijke beweging uit het verleden. In dit paper wordt duidelijk dat er wel degelijk bepaalde verbanden zijn tussen de twee stedelijke gedachtegoeden. Vooral binnen een aantal thema's hebben de gedachtegoeden duidelijke overeenkomsten, al zijn er ook uitdrukkelijke verschillen. Deze overeenkomsten en verschillen worden beide aan het licht gebracht in dit paper.

De rest van de inleiding zal bestaan uit een theoretisch en historiografisch kader, dienend als basis voor de analyse. Het theoretisch kader bespreekt bondig de aard en waarde van intellectuele geschiedenis en definieert relevante begrippen binnen dit onderzoek. Vervolgens, zet het historiografisch kader de geschiedschrijving van Provo uiteen om aan te tonen dat er een leemte is binnen deze geschiedschrijving die dit onderzoek deels tracht aan te vullen. Daarnaast, belicht dit kader de toegevoegde waarde van een analyse van *critical urban theory* uit de jaren '60 en '70. Het tweede deel zal een onderzoek zijn naar de verwantschap van het stedelijke gedachtegoed van de Provo's en *critical urban theory*. De analyse zal gedaan worden door middel van een primair bronnenonderzoek van het tijdschrift *Provo*, waarin de centrale gedachtegoeden van de Provo's staan en de ideologische vorming van de beweging het beste wordt gepresenteerd. In de verschillende nummers van het tijdschrift zijn meerdere artikelen geschreven over ideeën gerelateerd aan de stad. Met mijn analyse van

---

⁷ Schmid, 'Henri Lefebvre, The Right to the City', 42–43.

⁸ Mamadouh, *De stad in eigen hand*.

⁹ Kristin Ross en Henri Lefebvre, 'Lefebvre on the Situationists: An Interview', *October* 79 (1997) 69–83, aldaar 77, <https://www.jstor.org/stable/778839>.

deze artikelen reconstrueer ik het stedelijk gedachtegoed van de Provo's. Daarnaast, zal de analyse voornamelijk het werk van *critical urban theorist* Henri Lefebvre bestuderen. Een analyse van al het werk binnen de stroming *critical urban theory* is te omvangrijk om in dit onderzoek te kunnen doen. Lefebvre wordt alom gezien als de eerste academicus binnen *critical urban theory* en veel *critical urban theorists* bouwen voort op zijn werk.¹⁰ Lefebvre schreef in de tijd die het dichtst tegen de Provo's aan zat: eind jaren '60 en begin jaren '70 kwamen veel relevante werken uit.¹¹ Hier maak ik gebruik van secundaire literatuur om het stedelijke gedachtegoed van *critical urban theorist* Henri Lefebvre te reconstrueren.

Theoretisch kader

Dit paper richt zich op historische ideeën en gedachtegoeden en beoefent daarmee intellectuele geschiedschrijving. Om historicus Peter Gordon te citeren: 'Broadly speaking, intellectual history is the study of intellectuals, ideas, and intellectual patterns over time.'¹² Waar intellectuele geschiedenis zich onderscheidt van andere takken van geschiedschrijving, is het belang van context in de vorming van ideeën.

Intellectual history resists the Platonist expectation that an idea can be defined in the absence of the world, and it tends instead to regard ideas as historically conditioned features of the world which are best understood within some larger context, whether it be the context of social struggle and institutional change, intellectual biography (individual or collective), or some larger context of cultural or linguistic dispositions [...].¹³

Intellectuele geschiedschrijving heeft dus, volgens Gordon, het doel ideeën in een grotere historische context te plaatsen, om zo tot een beter begrip te komen van de vorming van deze ideeën. In dit paper, geeft de historische context ook meer inzicht in de inhoud van de ideeën. Er zal daarom een historische context geschetst worden in het eerste analytische hoofdstuk, om de tijdgeest te begrijpen van de jaren '60 waar de Provo's en *critical urban theory* in opkwamen. Volgens Gordon is het analyseren en belichten van historische ideeën en gedachtegoeden op zichzelf al de waarde van intellectuele geschiedschrijving.¹⁴ Noel Annan's citaat aan het begin van dit paper zegt ons dat ideeën niet in een

---

¹⁰ Ira Katznelson, 'Towards a Respatialized Marxism: Lefebvre, Harvey, and Castells', in: Ira Katznelson (red.), *Marxism and the City* (Oxford 1993) 92-140, aldaar 92-94.

¹¹ Een aantal van zijn belangrijke werken zijn: *La vie quotidienne dans le monde moderne* [*Everyday Life in the Modern World*] uit 1968, *Le droit à la ville* [*The Right to the City*] uit 1968, *La révolution urbaine* [*The Urban Revolution*] uit 1970, *La survie du capitalisme* [*The Survival of Capitalism*] uit 1973, en *La production de l'espace* [*The Production of Space*] uit 1974.

¹² Peter E. Gordon, 'What is Intellectual History? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field' (werkpaper gepresenteerd op de website *The Harvard Colloquium for Intellectual History*, tweede editie; 2012) negentien ongenummerde pagina's, aldaar eerste pagina, <https://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> (geraadpleegd 29 maart 2020).

¹³ Gordon, 'What is Intellectual History?', tweede pagina.

¹⁴ *Ibidem*, achttiende pagina.

vacuüm leven, maar invloed hebben op de acties en levens van mensen en het verloop van de geschiedenis kunnen beïnvloeden.¹⁵ Het onderzoeken van ideeën met deze reden geeft een tweede waarde van intellectuele geschiedschrijving, die een goede aanvulling geeft op Gordon.

De rest van dit theoretische kader zal twee begrippen uit de hoofdvraag definiëren: ‘stedelijk gedachtegoed’ en ‘verwantschap van gedachtegoeden’. Te beginnen bij een stedelijk gedachtegoed: wat omvat deze term? Een stedelijk gedachtegoed is inherent verbonden met het concept ‘stad’. In de introductie van de *Encyclopedia of the City* is de stad onder andere beschreven als volgt:

The term “city” means anything and everything. Things we hear and see in the arts, films and books often determine our views. It is indeed a complex organism. We can examine the form of a city, its evolution, its people, cultures, public spaces, governance, institutions, environment, economics, etc. As such, it encompasses many things and gives rise to broad definitions.¹⁶

Ideeën over de stad kun je vanuit legio perspectieven bekijken, onder meer vanuit een groot aantal wetenschappelijke stromingen.¹⁷ De breedte van het begrip ‘stad’ leent zich voor een ruime definitie van een stedelijk gedachtegoed en kan gedefinieerd worden als: een geheel van ideeën die processen en dynamieken gerelateerd aan de stad behelst. Voor het tweede concept, de verwantschap van gedachtegoeden, is het werk van Peter Gordon wederom een richtlijn. Hij onderbouwt dat, wanneer ideeën en gedachtegoeden worden gereconstrueerd en geplaatst in een bepaalde context, er creatieve connecties gelegd kunnen worden tussen bepaalde ideeën en gedachtegoeden. Deze creatieve connecties kunnen niet erkende relaties tussen verschillende intellectuele domeinen aan het licht brengen. Binnen de intellectuele geschiedschrijving worden teksten en ideeën uit diverse hoeken van de samenleving geanalyseerd, wat resulteert in een breed onderzoeksveld. Zo kunnen, volgens Gordon, ideeën en gedachtegoeden die aanvankelijk ver van elkaar af lijken te staan, onderzocht en vergeleken worden. Het risico tijdens het contextualiseren en het zoeken naar connecties tussen gedachtegoeden, is dat tijdens het proces soms belangrijke details gemist worden van de gedachtegoeden zelf.¹⁸

Historiografisch kader

De geschiedschrijving van Provo kan volgens historicus Chris Hietland, die een paper geschreven heeft over het imago van Provo vijftig jaar na zijn bestaan, opgedeeld worden in drie fases. De eerste fase begon een paar jaar na de opheffing van Provo in 1967 en duurde tot midden jaren ‘80. Deze fase bevatte veelal autobiografieën, journalistieke publicaties en sociologische studies. Historische studies van de Nederlandse jaren ‘60 en de Provo’s kwamen pas op rond midden jaren ‘80 en kregen pas echt voet aan

---

¹⁵ Annan, ‘Afterword’, 448.

¹⁶ Roger W. Caves, ‘Introduction’, in: Roger W. Caves (red.), *Encyclopedia of the City* (London 2005) xxvii-xl, aldaar xxvii.

¹⁷ Denk aan stromingen als sociologie, geografie, psychologie, politicologie, economie, planologie; en nog specifieker gericht op de stad: *urban studies* en (*critical*) *urban theory*.

¹⁸ Gordon, ‘What is Intellectual History?’, derde pagina tot en met de vijfde pagina.

de grond midden jaren '90. In deze tweede fase bleef de geschiedschrijving de Provo's analyseren binnen het grotere kader van de onstuimige jaren '60.¹⁹ Om een voorbeeld te geven, Hans Righart concludeert in *De Eindeloze Jaren Zestig* (1995) dat de Provo's onderdeel waren van een groeiende, politiserende jongerencultuur die zich afzette tegen de vooroorlogse generatie.²⁰ De derde fase kenmerkt zich doordat Provo onderzocht wordt als fenomeen op zich. Deze fase werd ingeluid met het historiografische proefschrift van Niek Pas in 2003 en sindsdien zijn er tal van boeken en artikelen verschenen die verschillende kanten van de Provo's belichten.²¹ De geschiedschrijving van Provo heeft zich in deze fase ontwikkeld tot fenomeen van aanzienlijke omvang en het is dan ook niet voor niets dat Marko Otten een aanzienlijk deel van zijn boek *Provo: De ludieke opstand tegen bom en regentendom* besteed aan het opstellen van een 'historisch-provologisch overzicht'. Binnen dit overzicht belicht hij verscheidene invalshoeken van de Provogeschiedschrijving, onder meer de Provo's als: anarchistische groepering, politiek georiënteerde beweging, pioniers van een nieuwe generatie, een jeugdsubcultuur, mediafenomeen et cetera.²² Daarnaast is ook genoeg persoonlijke geschiedschrijving gedaan - van onder andere Roel van Duijn, Rob Stolk en Jasper Grootveld - en veel literatuur te vinden over specifieke gebeurtenissen - zoals het Oranje-huwelijk en de bouwvakkers opstand.²³ Kortom, Provo heeft geen tekort aan historische interpretaties. Verrassend genoeg, is er toch een aspect van Provo wat weinig aandacht heeft gekregen: hun ideeën over de stad.

In 1992 kwam het boek *De stad in eigen hand: Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* van Virginie Mamadouh uit, die een nieuwe kant van de Provo's belichtte door de beweging binnen een theoretisch kader van stedelijke sociale bewegingen te plaatsen.²⁴ Mamadouh is sindsdien een van de weinige in de Provogeschiedschrijving die de stedelijke ideeën van de Provo's centraal stelt. Zij doet dit door het theoretische begrip 'stedelijke sociale beweging' van Manuel Castells met succes op de Provo's toe te passen en een omvattend beeld te geven van het netwerk, de activiteiten, de opvattingen en de stedelijke conflicten van de Provo's. Haar doel was om de Provo's te kunnen classificeren als stedelijke sociale beweging en een aantal specifieke eigenschappen te benoemen die de Provo's onderscheidde van andere bewegingen in haar analyse. Provo onderscheidde zich, volgens Mamadouh, door 'machtsverhoudingen en stadspolitiek ter discussie [te stellen]'.²⁵ Echter, was het niet Mamadouh's doel om de Provo's historisch in te bedden in de stedelijke strijd van de jaren '60. Dit paper fungeert als aanvulling op Mamadouh's werk door te onderzoeken in hoeverre er een verwantschap is tussen Provo en het stedelijke gedachtegoed van een wetenschappelijke stroming die

---

¹⁹ Chris Hietland, 'Het imaaazje van Provo: Vijftig jaar later', *Tijdschrift voor geschiedenis* 129 (2016) 3, 433-446, aldaar 438-439, <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.3.HIET>.

²⁰ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 200-202 en 256.

²¹ Hietland, 'Het imaaazje van Provo', 439.

²² Marko Otten, *Provo: De ludieke opstand tegen bom en regentendom* (Zelhem 2017) 163-203.

²³ Voor deze geschiedschrijving is het boek van Niek Pas erg omvattend: Niek Pas, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam 2015).

²⁴ Mamadouh, *De stad in eigen hand*.

²⁵ *Ibidem*, 217.

opkwam in dezelfde historische context. Zo richt dit onderzoek zich hoofdzakelijk op ideeën en de context van deze ideeën en zal de analyse nieuwe perspectieven bieden op het stedelijke gedachtegoed van de Provo's. Op deze manier voegt dit paper kennis toe aan een onderbelichte kant van de Provogeschiedschrijving.

Critical urban theory en de historiografie zal nu kort beschreven worden. *Critical urban theory* is een wetenschap die meegaat met de actualiteit, in het specifiek met de processen van stedelijk kapitalisme. Deze processen - in de 21ste eeuw in de vorm van neoliberalisme en globalisering van kapitalisme - worden op de voet gevolgd door de kritische analyse van *critical urban theorists*. Daarnaast, kijkt deze wetenschap altijd naar het heden met het oog richting de toekomst, in plaats van richting het verleden. In andere woorden, de stroming bekommert zich meer om wat gaat komen dan om wat geweest is.²⁶ Mede daarom is er binnen de stroming weinig aandacht voor haar historisering. Toch is er vanuit de maatschappij wel een vraag naar literatuur over Lefebvre's concepten van de jaren '60 en '70. In de jaren na de financiële crisis van 2008 zijn er vele nieuwe stedelijke sociale bewegingen verschenen, als reactie op verscheidene stedelijke problemen. Dit zorgt voor een hernieuwde interesse in de concepten en gedachtegoed van *critical urban theory* en, in het specifiek, Henri Lefebvre. Er is onder andere vraag naar toepassing van zijn werk over *'the right to the city'* en zijn ideeën over utopisch urbanisme.²⁷ Dit paper kan bijdragen aan deze vraag, door *critical urban theory* te analyseren in de periode van zijn ontstaan en een nieuw perspectief te geven op Lefebvre's werk door het te vergelijken met het werk van een stedelijke sociale beweging.

---

²⁶ Brenner, 'What is critical urban theory?', 204.

²⁷ David Pinder, 'Reconstituting the Possible: Lefebvre, Utopia and the Urban Question', *International Journal of Urban and Regional Research* 39 (2015) 28-45, aldaar 29, <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12083>.

Deel 2: Analyse

In deel 1 is de basis gelegd om de analyse van dit paper te doen. Deel 2 zal bestaan uit twee hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zal de historische context en de achtergrond van de twee stedelijke gedachtegoeden uiteengezet worden en zal een eerste vergelijkende analyse gedaan worden van de kernideeën binnen de twee gedachtegoeden. Vervolgens, zal er in het tweede hoofdstuk ingegaan worden op een tweetal inhoudelijke thema's waar beide gedachtegoeden ideeën over hebben. Dit hoofdstuk dient als diepere analyse om de twee gedachtegoeden preciezer te kunnen vergelijken. Samen zullen deze hoofdstukken de analyse zijn van dit paper.

H.1 Context en een eerste analyse

Dit hoofdstuk zal eerst de historische context schetsen die binnen intellectuele geschiedschrijving van belang is om ideeën te analyseren. Vervolgens, worden kort de achtergronden van de Provobeweging en Lefebvre's *critical urban theory* uiteengezet, om een beeld te krijgen van de mensen achter de gedachtegoeden. De laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal een eerste vergelijkende analyse zijn van de kernideeën van beide gedachtegoeden. Dit geeft een globaal beeld van de gedachtegoeden en creëert een intellectuele basis voor het tweede hoofdstuk, waar dieper wordt ingegaan op specifieke ideeën.

Historische context

De basis voor stedelijke ontwikkelingen in de moderne tijd ligt binnen de periode van de industriële revolutie van midden negentiende eeuw. De ingrijpende veranderingen in de samenleving gedurende deze periode gingen gepaard met een drastische toename van de stedelijke populatie.²⁸ Een periode van ongekende economische verandering vond plaats in steden in West-Europa en de Verenigde Staten en voor het eerst in de geschiedenis begon een groot deel van de maatschappij vrijwillig dicht op elkaar te leven. Parallel aan industrialisatie en urbanisatie, was de opkomst en groei van industrieel kapitalisme als ideologie en economische praktijk. De logica van de kapitalistische vrije markt creëerde een groot klassenverschil, waarbij degene met kapitaal ver boven de arbeidersklasse uitstaken.²⁹ Marxisme kreeg houvast eind negentiende eeuw als kritische reactie op de ongelijke machtsverhoudingen gerelateerd aan industrieel kapitalisme.³⁰ Begin twintigste eeuw ontwikkelde het kapitalisme zich naar een modernere vorm: het Fordisme. Deze vorm van het kapitalisme werd gekarakteriseerd door veel efficiëntere en meer gestroomlijnde productie, waar massaproductie en -consumptie uit voortvloeide. Ruimtelijk gezien, bevond het grootste succes van Fordisme en de economische groei zich in gebieden

---

²⁸ Sean Fox en Tom Goodfellow, *Cities and Development* (tweede druk; Londen 2016) 42–43.

²⁹ Robert V. Robinson, 'Reproducing Class Relations in Industrial Capitalism', *American Sociological Review* 49 (1984) 2, 182-196, aldaar 183-186, <https://doi.org/10.2307/2095569>.

³⁰ Henry M. Pachter, 'The Idea of Progress in Marxism', *Social Research* 41 (1974) 136-161, aldaar 136, <https://www.jstor.org/stable/40970172>.

waar arbeid en consumptie het meest aanwezig was: de stad.³¹ In de wederopbouw van de jaren '50 en '60 van de twintigste eeuw was er sterke economische groei in Europa en de Verenigde Staten, die gepaard ging met groeiende welvaart en consumptie.³²

Met de verregaande industrialisering van de samenleving in de twintigste eeuw en de opmars van het Fordisme, ontstond er een behoefte in de stedenbouwkunde en politiek om de efficiëntie van de industriële productie te vertalen naar de ruimtelijke omgeving van steden.³³ Deze stroming, het moderne functionalisme, streefde naar een optimaal functioneel gebruik van ruimte, wat een segregatie van functies binnen de ruimtelijke omgeving en een versobering van gebouwen betekende.³⁴ Deze stroming ambieerde een *top-down* technocratische aanpak, waarin weinig tot geen ruimte was voor de gewone burger in het beslissingsproces over de ruimtelijke ordening.³⁵ Uitvloeisels van het moderne functionalisme in de ruimte van de stad waren onder andere: grote stedelijke vernieuwingsprojecten die zich niet bekommerde om de historie van de huidige ruimte, veel meer ruimte voor de auto en een afname in publieke ruimte.³⁶

Na de wederopbouw van de nuchtere jaren '50 en de relatief rustige jaren die hiermee gepaard gingen, ontstond er in de jaren '60 wijdverspreide oppositie tegen de gevestigde orde. In het tweede deel van de jaren '60 ontkiemde dit in een westerse protestcultuur en daarbij behorende protestbewegingen, vooral onder een nieuwe generatie jongeren; oppositie jegens de dominante cultuur van de Koude Oorlog, de atoombom en autoritair gezag waren grote thema's.³⁷ Binnen sommige protestbewegingen was er ook frustratie jegens stedelijke problemen. Deze bewegingen protesteerde voor een stad die leefbaar was en die kon voldoen aan de behoeftes van de gemiddelde stedeling:

Struggles around housing, rent strikes, campaigns against urban renewal (which drastically restructured cities and displaced many, particularly poor residents), against what the German psychologist Alexander Mitscherlich back then aptly called “the inhospitality of our cities” (referring to the barrenness which Fordist zoning of urban space and suburbanization had brought about), and struggles for youth and community centers were all politicized in a progressive manner (...).³⁸

Net als andere West-Europese steden, was het Amsterdam van de jaren '60 onderworpen aan een opeenstapeling van stedelijke problemen. De stad puilde uit van de mensen: door constante migratie

---

³¹ W.F. Lever, 'The Post-Fordist City', in: Ronan Paddison (red.), *Handbook of Urban Studies* (London 2001) 273-283, aldaar 273-274, <http://dx.doi.org/10.4135/9781848608375.n17>.

³² Tim Verlaan, 'Mobilization of the Masses: Dutch Planners, Local Politics, and the Threat of the Motor Age 1960-1980', *Journal of Urban History* (2019) 1-21, aldaar 2, <https://doi.org/10.1177/0096144219872767>.

³³ Ibidem, 1-2.

³⁴ James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven 1998) 106-111, www.jstor.org/stable/j.ctt1nq3vk.

³⁵ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 38.

³⁶ Susan Silberberg e.a., *Places in the Making: How Placemaking Builds Places and Communities* (Cambridge 2013) 5, <https://dusp.mit.edu/sites/dusp.mit.edu/files/attachments/project/mit-dusp-places-in-the-making.pdf>.

³⁷ Jeremi Suri, 'The Rise and Fall of an International Counterculture, 1960-1975', *The American Historical Review* 114 (2009) 45-68, aldaar 46, <https://www.jstor.org/stable/30223643>.

³⁸ Mayer, 'The "Right to the City" in Urban Social Movements', 65.

van het platteland naar de stad in de voorgaande eeuw woonden er in het Amsterdam van de jaren '60 meer mensen dan ooit.³⁹ Stedelijke herinrichting was dringend nodig om de veroudering van vele gebouwen tegen te gaan en om te voldoen aan nieuwe maatschappelijke behoeften, zoals nieuwe vestigingsplaatsen voor bedrijven en een verbeterde verkeersinfrastructuur.⁴⁰ De behoefte aan een verbeterde verkeersinfrastructuur was het resultaat van de snelle groei van privé autobezit in de jaren '50 en '60, als gevolg van de toegenomen welvaart. In steden door heel West-Europa en de Verenigde Staten werd de auto - letterlijk en figuurlijk - de drijvende kracht achter stedelijke herinrichting: de toegenomen mobiliteit die een auto met zich meebracht beïnvloedde sterk de ruimtelijke verdeling van waar mensen woonden, werkten en consumeerden. De binnenstad van Amsterdam was niet voorbereid op deze auto-revolutie en werd overspoeld door files, opstoppingen en parkeerproblemen.⁴¹ Verder, streefde de Amsterdamse gemeente een functionalistisch beleid na in de jaren '50 en '60, om de economische wederopbouw te versterken. De gemeente wilde de stad radicaal herinrichten, met een scheiding van functies, veel meer ruimte voor autoverkeer en de sloop en vervanging van hele wijken. De gemeente wilde de stad ook aantrekkelijk maken voor bedrijfsvestiging. Milieuvervuiling werd gezien als bijkomstigheid van vooruitgang en werd niet ervaren als een probleem.⁴² In deze context kwam er verzet vanuit de samenleving - mede in de vorm van protestbewegingen - vanwege zorgen om de leefbaarheid van Amsterdam en de sloop van historische wijken.

Achtergrond van de Provobeweging en Lefebvre's *critical urban theory*

In de hierboven geschetste historische context kwam Provo op als stedelijke sociale beweging. Provo is een benaming voor een groep jongeren die actie voerde in de stad Amsterdam van de jaren 1965-1967. Deze zelfbenoemde provo's waren gericht op het provoceren van het gezag en stelde daarmee politieke, maatschappelijke en stedelijke realiteiten aan de kaak.⁴³ Provo's netwerk bestond uit een kern en een periferie, waar de kern een kleine groep initiatiefnemers was en de periferie een grote groep medestanders bestaande uit studenten, intellectuelen, kunstenaars en politiek actieve jongeren.⁴⁴ De kern was het meest betrokken bij de acties en gaf ook het meeste vorm aan, onder andere, het stedelijk gedachtegoed. Niettemin, schreven er veel medestanders artikelen in de magazines van Provo. Dit toont mede aan dat de Provo's geen hecht en afgesloten stedelijk gedachtegoed hadden; de Provo's hadden eerder een mengsel van ideeën over een breed scala aan stedelijke onderwerpen. Toch zijn er wel degelijk rode draden te vinden die een stedelijk gedachtegoed laat zien. Het magazine *Provo* bevat artikelen waarin de intellectuele kant van de Provo's duidelijk naar voren komt. Deze magazines

---

³⁹ Statistics Netherlands, 'Population dynamics; birth, death and migration per region' (2019), <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/en/dataset/37259eng/table?dl=C09F>.

⁴⁰ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 45-46.

⁴¹ Verlaan, 'Mobilization of the Masses', 1-2.

⁴² Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 46-47.

⁴³ Ibidem, 58.

⁴⁴ Ibidem, 59-61.

kwamen maandelijks uit en werden door duizenden Nederlanders - vooral Amsterdamse jongeren - gelezen.⁴⁵ De ideeën in *Provo* bleven niet beperkt tot alleen ideeën: de actieve bijeenkomsten op straat, ‘happenings’ genaamd; deelname aan de gemeenteraad van 1966-1970 met een zetel; en de creatie en uitvoering van verscheidene ‘witte plannen’ illustreren hun acties het beste.⁴⁶ Provo voegde met deze activiteiten veelal daad bij woord en samen met de verspreiding van de magazines toont dit aan dat de ideeën van Provo, waaronder het stedelijke gedachtegoed, niet in een intellectueel vacuüm leefde. Anders gezegd, het stedelijke gedachtegoed van de Provo's was relevant en had gewicht in het Amsterdam van die tijd.

Het ontstaan van *critical urban theory* wordt in de huidige literatuur gekoppeld aan individuele academici, die zich voor het eerst bekommerde om een marxistische analyse van de stad. De stroming is in de twintigste eeuw erg diffuus gebleven; pas in de 21ste eeuw zijn er concrete definities gekomen van de kern van de stroming door academici als Neil Brenner en Peter Marcuse.⁴⁷ De opkomst van de stroming wordt deels gekoppeld aan de stedelijke crises van de jaren '60. De vooraanstaande namen van *critical urban theory* van eind jaren '60 en de jaren '70 zijn Manuel Castells, David Harvey en Henri Lefebvre. Dit paper zal voornamelijk het werk van de laatstgenoemde analyseren.⁴⁸ Henri Lefebvre studeerde filosofie aan de universiteit in Sorbonne en raakte betrokken bij de Franse Communistische Partij (FCP) aan het einde van de jaren '20. In deze tijd raakte hij geïnspireerd door Marxistische filosofie en begon hij met het schrijven van academische werken. Vanaf de jaren '50 begon Lefebvre afstand te nemen van de FCP vanwege kritiek op de partij en de communistische stroming. In de jaren '60 werd hij docent aan de universiteit van Nanterre, waar hij na het protest-jaar van 1968 fervent ging schrijven over urbanisatie en stedelijk leven in de moderne tijd.⁴⁹

Eerste inhoudelijke vergelijking

De afkomst van alle ideeën van Provo is een anarchistisch, anti-autoritair gedachtegoed die oproept tot provocatie van het gezag. In Roel van Duijn's woorden: ‘het provocisme.’⁵⁰ De Provo's hadden uitgebreid kritiek op de Nederlandse staat en de Amsterdamse gemeente. Zij vonden dat de staat autoritair en hiërarchisch was en zagen een verval van de democratie. Dit kwam mede voort uit de overtuiging dat de staat economische belangen vóór de belangen van de burger zette. De Provo's

---

⁴⁵ Ibidem, 59–60.; De oplage lag bij sommige magazine-nummers op 20.000.

⁴⁶ Ibidem, 63–70.

⁴⁷ Brenner, ‘What is critical urban theory?’, 198–207.; Peter Marcuse, ‘From critical urban theory to the right to the city’, *City* 13 (2009) 2-3, 185–197, <https://doi.org/10.1080/13604810902982177>.

⁴⁸ Katznelson, ‘Towards a Respatialized Marxism’, 1–3.

⁴⁹ Chris Butler, *Henri Lefebvre: Spatial Politics, Everyday Life and The Right to the City* (New York 2012) 1–2.

⁵⁰ Roel van Duijn, ‘Inleiding tot het provocerend denken’, in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 5-8, aldaar 5.

positioneerde zichzelf dan ook als de stem van het ongehoorde en gemarginaliseerde volk.⁵¹ In het domein van de stad kaartten de Provo's voornamelijk thema's aan als leefbaarheid, lokale politieke inspraak, luchtvervuiling, ruimte voor vrijetijdsbesteding en massaconsumptie. Zoals te lezen viel in de historische context, vonden de Provo's met deze thema's gelijkenissen met bewegingen in andere West-Europese steden in die tijd. Veel steden kampten met grote problemen, vooral op het gebied van ruimtelijke inrichting. De auto neemt een speciale positie in, in het stedelijk gedachtegoed van de Provo's. Het stond symbool voor veel wat mis was in het toenmalige Amsterdam: de auto had - samen met de televisie - de maatschappij monddood gemaakt door het merendeel van het volk te propageren om te consumeren.⁵² Daarnaast, had de auto de straat veroverd en veranderd van een ontmoetingsplaats naar een levensgevaarlijke en vervuilende 'asfaltdzjungle', aldus de provo Maarten Lindt.⁵³ Onderliggend aan de verschillende ideeën in *Provo* bevindt zich een sterke kritiek op het functionalisme en haar drang naar een symmetrische stad met gescheiden functies, veel ruimte voor autoverkeer, en een homogene ruimtelijke ordening.

De Provo's hadden niet alleen maar kritiek, ze kwamen ook met praktische ideeën die gericht waren op het oplossen van alledaagse stedelijke problemen. Deze zelfbenoemde witte plannen tonen een minder cynisch en meer oplossingsgericht beeld van de Provo's. Het witte fietsen plan bijvoorbeeld had het doel om het overmatige autogebruik te verlichten door 20.000 witte fietsen in de binnenstad te plaatsen voor collectief gebruik.⁵⁴ Daarnaast, propageerde de Provo's het idee van een utopische stad: *New Babylon*, ontworpen als kunstwerk door de Situationist Constant Nieuwenhuys. In deze toekomstige stad zouden mensen bevrijd zijn van werk door volledige automatisering van werk. De *homo ludens* (spelende mens) heeft vrije tijd om creatief te zijn en de publieke ruimte zou heroverd worden op de auto, die symbool zou staan voor de werkende mens. De ruimte van de stad zou er uitzien zoals de stedeling dat wilde.⁵⁵

Critical urban theory is een stedelijke adaptatie van *Critical Theory*, het werk van Karl Marx en de Frankfurter School. In het kort, is *Critical Theory* een kritiek van de maatschappij en cultuur, in Marx's werk vooral gericht op een kritiek van het kapitalisme. Deze kritiek heeft als doel de ideeën en structuren van macht, ongelijkheid en onrecht in de maatschappij aan het licht te brengen, om zo tot

---

⁵¹ Docu van Weerlee, 'Gezag, provokatie & democratie', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 135-140, aldaar 139.

⁵² Docu van Weerlee, 'Sociale smoesjes', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 208-209, aldaar 208.

⁵³ Luud Schimmelpenninck, 'Provo's fietsenplan', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 22-28, aldaar 24-25.; Martijn [Maarten Lindt], 'New Amsterdam' in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 153-58, aldaar 153.

⁵⁴ Schimmelpenninck, 'Provo's fietsenplan', 22-28.

⁵⁵ Constant Nieuwenhuys, 'New Babylon', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 69-79, aldaar 69-79.

alternatieven te komen die een betere toekomst kunnen scheppen.⁵⁶ *Critical urban theory* adapteert deze kritiek en geeft het een ruimtelijke dimensie: het legt de nadruk op kritiek van macht, ongelijkheid en onrecht op het terrein van de stad. Hiermee neemt *critical urban theory* afstand van 'mainstream' *urban theory* uit die tijd, die zich richtte op het verklaren van de historische eigenschappen van de stad vanuit disciplinaire verklaringen uit onder andere de economie en sociologie.⁵⁷

Rather than affirming the current condition of cities as the expression of transhistorical laws of social organization, bureaucratic rationality or economic efficiency, critical urban theory emphasizes the politically and ideologically mediated, socially contested and therefore malleable character of urban space—that is, its continual (re)construction as a site, medium and outcome of historically specific relations of social power.⁵⁸

De stroming politiseert stedelijke ruimte door te stellen dat de creatie van elk stukje van de stad het resultaat is van een historische machtsstrijd, waarbij de huidige stedelijke ruimte ook onderworpen is aan een constante socio-politieke en ideologische strijd. De Provo's waren zich eveneens bewust van de maakbaarheid van de stad. Zij waren daarbij kritisch op de onevenredige invloed die de gemeente had op ruimtelijke besluiten ten opzichte van de stedeling. Daarbij wilde ze de ambitie van de gemeente om de stedelijke ruimte radicaal te herinrichten aan de kaak stellen. *Critical urban theory* houdt eraan vast dat een meer democratische, sociaal rechtvaardige en duurzame stad mogelijk is: een realistische utopische stad.⁵⁹ In de jaren '60 en '70 werd de realisatie van die stad tegengehouden door processen van kapitalisme in de politiek en economie. *New Babylon*, de stad die gepropageerd werd door de Provo's, is een concrete en uitgedachte utopische stad: een specifieke blauwdruk. *Critical urban theorists* wijdden zich niet aan het ontwerpen van dit soort futuristische blauwdrukken, maar waren wel overtuigd van de waarde van dit soort blauwdrukken. In het laatste hoofdstuk zal het onderwerp van de utopische stad verder belicht worden. Nu de brede contouren van de stroming zijn behandeld, kunnen we naar het specifieke werk van Henri Lefebvre kijken.

Lefebvre's werk binnen *critical urban theory* heeft de *critical theory* van Marx en de *Frankfurter Schule* voor het eerst naar de stad gebracht. Zijn opvatting van ruimte was dat het, naast iets fysieks, ook een politiek instrument is. Zijn ambitie was om het sociale karakter van ruimte te schetsen en aan te tonen hoe ruimte vorm heeft gekregen en kan krijgen door menselijk optreden. De productie van ruimte komt voort uit een dynamische interactie van drie vormen van ruimte: gebruikte ruimte (*perceived space*), beoogde ruimte (*conceived space*) en beleefde ruimte (*lived space*). Gebruikte ruimte is de manier waarop de ruimte dagelijks wordt gebruikt en waarbinnen sociale interacties plaatsvinden; beoogde ruimte is de visie voor een bepaalde ruimte, in de moderne tijd vooral bedacht en gedefinieerd door planologen, architecten, ontwikkelaars, investeerders et cetera; beleefde ruimte is

---

⁵⁶ Brenner, 'What is critical urban theory?', 199–201.

⁵⁷ Ibidem, 198–201.

⁵⁸ Ibidem, 198.

⁵⁹ Ibidem.

hoe de ruimte ervaren en toegeëigend wordt door de alledaagse gebruiker. Lefebvre beargumenteert dat deze drie vormen van ruimte constant in interactie zijn en dat daardoor ruimte voortdurend geproduceerd en gereproduceerd wordt. Hierdoor is er een constante strijd over de inhoud van de stedelijke ruimte.⁶⁰ De Provo's schreven ook over ruimte in het artikel 'Nieuw Urbanisme', in de vorm van het concept 'socio-ruimte'. Dit is de ruimte in de stad waar mensen elkaar kunnen ontmoeten en waar creativiteit geuit kan worden. Deze socio-ruimte zou in het Amsterdam van de jaren '60 bedreigd worden door een 'chaotische verkeers-aanwas' en zou daarmee de cultuur van de stad aantasten.⁶¹ Er is een bepaald verwantschap te vinden in de ideeën van Provo en Lefebvre, in dat (stedelijke) ruimte niet neutraal is, maar een normatieve lading krijgt. Lefebvre conceptualiseert de normativiteit van ruimte; terwijl de Provo's een normatieve mening geven over hoe ruimte vorm moet krijgen.

Lefebvre ziet de stad als een punt waar het lokale zich mengt met het globale: het alledaagse leven verenigt zich met de krachten van de markt, politieke ideologieën en instituties. Zijn essentie van een stad is dat het een ruimte is waar 'verschillen' elkaar ontmoeten, confronteren en samensmelten.⁶² Hij ziet de komst van industrialisatie als het meest ingrijpende proces op het alledaagse leven van de mens. Verregaande industrialisatie creëerde de voorwaarden voor de urbanisatie van de maatschappij. In de decennia na de oorlog hebben de universele krachten van het kapitalisme ervoor gezorgd dat steden onderworpen werden aan economische belangen van productie en winst.⁶³ In Amsterdam konden de Provo's zich slecht vinden in de aspiraties van de gemeente om aantrekkelijk te worden voor investeerders. Zij zagen dit beleid als tekenend voor een stad die economisch gewin boven menselijk welzijn zette. Zoals te lezen viel in de historische context was het niet alleen Amsterdam die deze economische visie had; en was het ook niet alleen in Amsterdam dat deze visie bekritiseerd werd door stedelijke sociale bewegingen. De stedelijke gedachtegoeden van Lefebvre en de Provo's komen overeen in de kritiek op de invloed van het kapitalisme op de stad. Binnen deze kritiek is echter veel nuance te vinden, die belicht zal worden in het volgende hoofdstuk.

Dit hoofdstuk diende als introductie op de twee stedelijke gedachtegoeden. Wat duidelijk werd, is dat beide gedachtegoeden kritisch zijn op stedelijke en ruimtelijke processen die zich afspeelde in de context van de jaren '60. Met name het functionalistische beleid van de gemeente, die zich sterk liet bepalen door economische belangen, was een gezamenlijk kritiekpunt. Wat ook te zien was, is dat de achtergronden van de stedelijke gedachtegoeden erg van elkaar verschillen. Dit verschil in achtergrond is belangrijk om in acht te nemen, als in het volgende hoofdstuk een diepere analyse van de ideeën komt.

---

⁶⁰ Schmid, 'Henri Lefebvre, The Right to the City', 49-53.

⁶¹ Constant Nieuwenhuys, 'Nieuw urbanisme', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 147-151, aldaar 147-149.

⁶² Schmid, 'Henri Lefebvre, The Right to the City', 46-49.

⁶³ *Ibidem*, 46.

H.2 Een diepgaande vergelijking binnen twee thema's van de gedachtegoeden

In dit hoofdstuk zal er een analyse plaatsvinden die toegespitst is op twee thema's die in beide stedelijke gedachtegoeden aan bod komen. De eerste paragraaf richt zich op de ideeën van de Provo's en Lefebvre omtrent het kapitalisme en democratie binnen de stad. Beide gedachtegoeden zien een sterke correlatie tussen de vergroting van kapitalistische invloeden in de stad en het verval van de lokale democratie en de leefbaarheid. Beide gedachtegoeden komen ook met hun eigen alternatieve ideeën die veranderingen teweeg zouden brengen. Als verlengde van deze alternatieve ideeën, zal de tweede paragraaf zich richten op utopisch denken binnen de stedelijke gedachtegoeden. Beide gedachtegoeden zagen de waarde van utopisch denken, als inspiratiebron om het heden te bekritisieren en veranderen. Echter, komt binnen dit thema ook één van de grootste verschillen naar voren, namelijk dat Provo's ideeën veel concreter zijn dan die van Lefebvre's *critical urban theory*.

Kapitalisme, democratie en *the right to the city*

Zoals duidelijk werd in het vorige hoofdstuk, zag Henri Lefebvre de komst van industrialisatie als zeer ingrijpend voor het moderne leven van de mens. In de globaliserende wereldeconomie van de twintigste eeuw namen steden een steeds centralere rol in. Lefebvre was van mening dat kapitalistische invloeden in de stad een de-humanisering van de stedelijke omgeving bewerkstelligde. De stedelijke ruimte wordt een *commodity*, een product met economische handelswaarde voor de markten.⁶⁴ Zo verliest het zijn waarde als ruimte voor de mens om in te leven, om in op te groeien, om sociale contacten te leggen, om verschillen tegen te komen en om de ruimte eigen te maken. Lefebvre noemt dit de homogenisering van *everyday life*: het moderne alledaagse leven begint steeds meer op elkaar te lijken doordat iedereen hetzelfde consumeert en de stedelijke ruimte steeds monotoner wordt, totdat het alledaagse geheel verstoken is van verschil.⁶⁵ De Provo's hadden eveneens uitgesproken kritiek op de kapitalistische invloeden op de stad en zijn inwoners. Zowel de Provo's als Lefebvre waren ervan overtuigd dat het kapitalisme de diversiteit en creativiteit van de stad en zijn inwoners deed afnemen. De Provo's zagen de stedelingen als verslaafd aan consumeren en als verloren in hun streven naar materiële welvaart. Deze brede middenklasse werd gedefinieerd als het 'klootjesvolk' en werd - soms letterlijk - zoet gehouden door reclames van producten als de auto, de televisie, sigaretten voor de volwassenen en suiker voor de kinderen.⁶⁶ De socio-ruimte nam af in de stad, mede doordat het klootjesvolk te druk bezig was met werken en consumeren en zich niet meer waagde in deze ruimte.

Opvallend is het verschil in hoe het kapitalisme wordt geportretteerd in de gedachtegoeden. De Provo's schetsen het kapitalisme als het alomvattende kwade dat gesymboliseerd wordt in producten,

---

⁶⁴ Ibidem, 55-56.

⁶⁵ Ibidem, 43.

⁶⁶ H. Ocus, 'Vreet meer suiker', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 194-195, aldaar 194-195.; Schimmelpenninck, 'Provo's fietsenplan', 22-28.; Weerlee, 'Sociale smoesjes', 208-209.

met name de auto. Daarbij zijn de Provo's uiterst negatief: de eventuele positieve kanten van de toegenomen welvaart komen niet aan de orde. Aannemelijk is dat de Provo's zo negatief zijn omdat ze voor een deel radicale ideeën propageren die ernaar streven om te provoceren. Door ongenueanceerd te blijven, proberen de Provo's meer maatschappelijke reuring te creëren. Lefebvre en het veld van *critical urban theory* blijven genuanceerder: zij laten zien dat het kapitalistische systeem wel degelijk positieve effecten heeft gehad op de mens en maatschappij, maar zijn zich bewust van de destructieve kant van het systeem en zoeken vanuit die opvatting naar alternatieven. Deze nuance is tekenend voor gedachtegoeden in de academische wereld, die onderworpen worden aan rigoureuze kritiek van academici binnen en buiten het vakgebied. Desalniettemin, bekritisieren beide gedachtegoeden het kapitalistische systeem en zien zij zowel problemen als oplossingen in de politieke sfeer.

Zoals in de historische context bleek, streefde de Amsterdamse gemeente (en andere gemeenten van West-Europese steden) een functionalistisch beleid na. Dit was mede te zien aan de ambitie van Amsterdam om een centrum voor de hightech industrie te worden, om zo de economische en globale positie van de stad te versterken.⁶⁷ De Provo's protesteerden fel tegen het aantrekken van het oliebedrijf *Mobil Oil*; het was wederom het bewijs dat de gemeente economische groei belangrijker vond dan een gezonde luchtkwaliteit en leefbaarheid.⁶⁸ In het *Provo* artikel de 'Subversieve brief' wordt de gemeente beschuldigt van machtsmisbruik en technocratie. Hierin staat dat de heersende macht zich steeds meer in steden begint te manifesteren en dat het doel van deze macht is om de stad te ontdoen van mensen, om zo enig verzet onder de bevolking te ondermijnen.⁶⁹ Lefebvre uitte zich ook kritisch over de politiek, wat bij hem meer gericht was op de staat als geheel maar waar de gemeente ook onder valt. Hij zegt dat het ruimtelijke en stedelijk-organisatorische beleid van de staat de accumulatie van kapitaal in de stad doet floreren. Zonder het functionalistische beleid van de gemeente kan het kapitaal zich minder goed in de stad inbedden.⁷⁰ Een terugkomend verwantschap tussen de stedelijke gedachtegoeden van Lefebvre's *critical urban theory* en de Provo's was de kritiek op het functionalistische beleid van West-Europese steden - Amsterdam voor de Provo's - in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Beide kwamen ook met alternatieven.

De Provo's kwamen met hun eigen hervormingen voor de gemeente in het artikel 'New Amsterdam' van Maarten Lindt. De grootste hervormingen waren decentralisering van de gemeente, een rechtvaardiger verkiezingsproces, meer transparantie en verantwoording, betere verdeling van de welvaart, leefbaarheid boven economische groei en meer focus op cultuur en spel. Kortom, de gewone stedeling krijgt in deze vorm van democratie meer macht dan voorheen en het kapitaal is in dienst van

---

⁶⁷ Harm Kaal, 'A conceptual history of livability', *City* 15 (2011) 532-547, aldaar 538, <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.595094>.

⁶⁸ Luud Schimmelpenninck, 'Mr van Hall slaat eerste paal', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 210-211, aldaar 210-211.

⁶⁹ 'De subversieve brief', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 111-116, aldaar 111-113.

⁷⁰ Butler, *Henri Lefebvre*, 85-86.

de bevolking.⁷¹ Lefebvre's alternatief legt ook meer macht bij de gewone stedeling, maar heeft een radicalere manier om dat te bereiken. Lefebvre's meest bekende werk is zijn conceptualisering van *the right to the city*. Dit concept heeft vele definities gekregen door de decennia heen. In zijn eigen woorden:

The right to the city manifests itself as a superior form of rights: right to freedom, to individualization and socialization, to habitat and to inhabit. The right to the *oeuvre*, to participation and *appropriation* (clearly distinct from the right to property), are implied in the right to the city.⁷² (nadruk door de originele auteur)

Schmid beschrijft het als 'the right not to be displaced into a space produced for the specific purpose of discrimination'.⁷³ Het is een complex concept maar komt neer op het recht van de stedeling om de stad in zijn totaliteit te kunnen ervaren en invloed te hebben op de vorming van deze stad. Dit recht wordt bereikt door de besluitvorming over de stad weg te nemen van het kapitaal en de staat en te geven aan de burger. Lefebvre onderscheidt twee soorten rechten: '*the right to participation*' en '*the right to appropriation*'. *The right to participation* betekent dat stedelingen de centrale rol krijgen in alle besluitvormingen die van invloed zijn op de stad. *The right to appropriation* betekent dat stedelingen het recht hebben om de stedelijke ruimte zo te vormen dat het hun levensbehoeften verzadigt. Dit staat volgens Lefebvre lijnrecht tegenover de commodificatie van stedelijke ruimte, die zich niet bekommert om de levensbehoeften van inwoners.⁷⁴ Met dit alternatief voor de overheersing van het kapitalistische systeem in de stad, geeft Lefebvre de stedeling enorm veel macht om zijn/haar eigen stad te realiseren. Dit zou een complete verandering van het politieke systeem bewerkstelligen. Het alternatief van de Provo's is minder radicaal omdat het geen heel politiek systeem hervormd.

Alhoewel de twee stedelijke gedachtegoeden verschillen in aanpak, is het duidelijk dat ze beide meer invloed bij de stedelingen willen leggen. Dit doel komt vooral voort uit een gedeelde overtuiging van een onevenredige machtsbalans in Amsterdam en andere West-Europese steden van de jaren '60: de staat/gemeente en het kapitalistische systeem hadden te veel vrij spel om functionalistisch beleid door te voeren, ten koste van de leefbaarheid van de stedelijke bevolkingen.

Utopisch denken

Provo was een stedelijke sociale beweging die gericht was op het teweegbrengen van ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen binnen de stad, waarvoor ze alternatieve ideeën hadden over de inrichting van de stad. Het spreekt voor zich dat ze ideeën hadden over de toekomstige stad en hoe die eruit moest zien. In *Provo* artikelen als 'Nieuw urbanisme' en 'New Amsterdam' werden kleine, realistische ideeën geopperd, terwijl in 'New Babylon' een vergaande, holistische blauwdruk van een utopische stad werd verkondigd. Het stedelijke gedachtegoed van Provo was een combinatie van diverse

---

⁷¹ Martijn, 'New Amsterdam', 153-158.

⁷² Henri Lefebvre, *Writings on Cities* (Oxford 1996; originele citaat uit 1968) 173-174.

⁷³ Schmid, 'Henri Lefebvre, The Right to the City', 43.

⁷⁴ Mark Purcell, 'Excavating Lefebvre: The Right to the City and Its Urban Politics of the Inhabitant', *GeoJournal* 58 (2002) 2, 99-108, aldaar 101-103, <https://doi.org/10.1023/B:GEJO.0000010829.62237.8f>.

ideeën over de toekomst die in verscheidene artikelen werden belicht. Desalniettemin, was het grootste belang van de Provo's om de directe leefbaarheid van het toenmalige Amsterdam te vergroten. Maarten Lindt schrijft in 'New Amsterdam' het volgende:

Kan het anders? Tejoreties natuurlijk en er zijn legio mensen geweest die idejale maatschappijontwerpen hebben aangeboden. Maar niemand heeft het nieuwe ontworpen op basis van het aanwezige. Ik geloof dat in de situwaatsie van het moment embrionaal de elementen zien, die het nieuwe kunnen gaan maken.⁷⁵

Deze manier van denken over de maakbaarheid van een betere stad, naast de ideeën - en soms ook uitvoering - van de witte plannen tonen een beweging die zich oprecht inzette voor de alledaagse problemen van Amsterdam en zijn inwoners. Hoe verhoudt Provo zich dan tegenover de utopische stad *New Babylon*? Mamadouh denkt dat Provo het ontwerp van Constant Nieuwenhuys steunde, maar de standpunten van Provo niet volledig overeenkwamen met de ideeën van het ontwerp. Nieuwenhuys was ook geen onderdeel van de kern van de Provo-beweging, al stond hij wel op de gemeente-kieslijst voor Provo. *New Babylon* is een kunstwerk, terwijl de overtuigingen van de Provo gericht waren op sociale en politieke actie. De Provo's respecteerden het kunstwerk als inspiratiebron voor een betere stad, maar waren actiever in het aanvechten van actuele stedelijke problemen.⁷⁶

Lefebvre's werk binnen *critical urban theory* onderstreept de waarde van utopisch denken. Zijn manier van utopisch denken is niet verlangen naar het onmogelijke, datgene wat niet bereikt kan worden. Eerder, utopisch denken kan gebruikt worden om het heden kritisch te analyseren; of zoals David Pinder het beschrijft in zijn onderzoek naar het utopisme van Lefebvre: 'the possible should be a theoretical instrument for exploring the real.'⁷⁷ Zijn werk over *the right to the city* is erg radicaal, maar was vooral ook bedoeld als kritiek op het huidige kapitalistische systeem en om de huidige machtsverhoudingen bloot te leggen. Door alternatieven te schetsen worden de tekortkomingen van het heden sterker belicht. Deze nadruk op de scheiding tussen de realiteit en wat mogelijk is, is een van de fundamentele elementen van *critical urban theory*, volgens Neil Brenner.⁷⁸ Lefebvre was, eveneens als de Provo's, geïnspireerd door *New Babylon*. Hij had goed contact met Constant Nieuwenhuys en ze waren geïnspireerd door elkaars werk. Voor Lefebvre gaf dit kunstwerk mogelijke alternatieven voor huidige stedelijke processen; het fungeerde dus als utopisch beeld om het heden kritisch mee te analyseren. Daarnaast versterkte *New Babylon* het idee voor Lefebvre dat de inwoner zijn eigen omgeving zou moeten kunnen vormgeven naar hoe hij dat zou willen.⁷⁹ Zodoende, een verwantschap tussen de twee stedelijke gedachtegoeden is de inspiratie die geput werd uit *New Babylon*; in deze stad had de stedeling het voor het zeggen en was alles in dienst van de stedeling. Dit kunstwerk past sterk in de kritische houding jegens het kapitalisme en functionalisme van beide gedachtegoeden.

---

⁷⁵ Martijn, 'New Amsterdam', 153.

⁷⁶ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 72-73.

⁷⁷ Pinder, 'Reconstituting the Possible', 32.

⁷⁸ Brenner, 'What is critical urban theory?', 203-4.

⁷⁹ Butler, *Henri Lefebvre*, 137 en 140.

Uit dit onderzoek naar utopisch denken komt een belangrijk verschil tussen de twee stedelijke gedachtegoeden naar de voorgrond. Provo's gedachtegoed was meer gericht op concrete problemen oplossen door incrementele veranderingen voor te stellen. Provo reikte met hun denken vaak niet verder dan de verbetering van Amsterdam. Lefebvre's gedachtegoed leende zich daarentegen voor radicalere ideeën, omdat deze ideeën fungeerde als kritiek op huidige processen en systemen binnen de stad. Hiermee waren de utopische ideeën minder praktisch dan die van de Provo's. Desalniettemin, waren de Provo's zich ook bewust van de waarde van radicale utopische ideeën als bronnen om inspiratie uit te putten. Het hierboven beschreven verschil komt voort uit het feit dat Provo veel dichter bij de maatschappij stond en daarmee dichter bij de problemen op straat en in de stad. Het stedelijke gedachtegoed vormt zich hiernaar: de ideeën in het gedachtegoed waren vooral lokaal toepasbaar en concreet, in de vorm van witte plannen en een zetel in de gemeenteraad. Lefebvre, en *critical urban theory* van eind jaren '60 en begin jaren '70, hebben een stedelijk gedachtegoed die veel theoretischer is en meer berust op academische kennis en wetenschappelijke stromingen. Deze academische wereld en de ideeën die er uit opkomen zijn verder verwijderd van de concrete en lokale problemen van een specifieke stad. Lefebvre's gedachtegoed is dan ook geen handboek voor stedelijke sociale bewegingen om specifieke stedelijke problemen, als auto-overlast en luchtvervuiling, aan de kaak te stellen. In plaats daarvan ligt de waarde van Lefebvre's stedelijk werk en die van andere *critical urban theorists* in het begrijpen en bekritisieren van machtsstructuren en processen van ongelijkheid in het domein van de stad.

Deel 3: Conclusie

In dit paper is er getracht een intellectuele geschiedenis van twee stedelijke gedachtegoeden te schrijven, met de vraag in hoeverre er een verwantschap is tussen deze twee gedachtegoeden. De Provo's en Henri Lefebvre's *critical urban theory* vinden beide hun oorsprong in de onstuimige jaren '60, toen Amsterdam en andere West-Europese steden kampten met verkeers- en woningproblemen en toe waren aan ruimtelijke herinrichting. Het functionalistische beleid dat de gemeenten van deze steden uitvoerden was een gedeeltelijk kritiekpunt van zowel de Provo's als Lefebvre. Beide gedachtegoeden bekritiseerden het verlangen naar economische groei van de gemeenten, die volgens hen ten koste ging van de leefbaarheid van de stad en het zeggenschap van de stedeling over de stedelijke ruimte. Daarbij richtte de kritiek zich ook op de krachten van het Fordistische kapitalisme, die de diversiteit en creativiteit van een stad en zijn stedelingen deed afnemen: volgens Provo omdat de stedeling steeds meer ging consumeren en volgens Lefebvre omdat de stedelijke ruimte gereduceerd werd tot economisch handelsproduct. Een duidelijk verschil tussen beide gedachtegoeden was de mate van nuance in deze kritiek: Provo was veel ongenueerder, waarschijnlijk omdat de beweging streefde naar maatschappelijke opschudding. Beide gedachtegoeden waren ook actief in het bedenken van oplossingen, die er globaal gezien op neer kwamen dat de gewone stedeling meer invloed krijgt in het stedelijk beleid en de vorming van de stedelijke ruimte. Hierbij haalde zowel de Provo's als Lefebvre's *critical urban theory* inspiratie uit utopische ideeën als *New Babylon*, die diende als kritische weerspiegeling op het heden.

Twee grote verschillen tussen de gedachtegoeden zijn nog van belang om te noemen. Een daarvan is het verschil in de complexiteit van de gedachtegoeden: Provo communiceerde zijn ideeën via korte artikelen die bedoeld waren om te propageren en provoceren, terwijl Lefebvre en andere *critical urban theorists* boeken vol schreven met hun ideeën. Waar de *critical urban theorists* veel ruimte hadden om concepten te ontwikkelen en kritieken uit te werken, had Provo geen tijd voor grondige conceptuele uitleg of het geven van verantwoording voor ideeën. Dit maakt het gedachtegoed van Lefebvre aanzienlijk complexer. Het tweede grote verschil komt voort uit de doelen waarmee de gedachtegoeden tot stand zijn gekomen. De ideeën binnen Provo's stedelijk gedachtegoed waren divers en veelal concreet; ze hadden zowel radicale als minder radicale ideeën. Provo zag dat het met minder radicale en concrete ideeën een daadwerkelijke invloed kon uitoefenen op het Amsterdamse beleid en de stad, terwijl de radicale ideeën bedoeld waren om te provoceren en bekritisieren. Lefebvre's ideeën waren divers, maar een stuk abstracter en radicaler van aard. Zijn ideeën waren niet direct bedoeld om kleine veranderingen teweeg te brengen in de context van een specifieke stad. Hiermee was Lefebvre's werk geen handleiding voor stedelijk praktisch activisme. Eerder, waren deze ideeën bedoeld als algehele kritiek op kapitalistische processen in de stad. Het gedachtegoed van de Provo's werd sterk beïnvloed door de lokale omstandigheden van Amsterdam. Er was een sterke wisselwerking tussen

ideeën en realiteit, die minder aanwezig was bij Lefebvre. Hij was verder verwijderd van direct stedelijk protest en zijn ideeën waren mede daardoor gericht op meer abstracte processen.

Tot slot is het van belang om een kritische blik te werpen op dit onderzoek. Een vraag die begint met 'in hoeverre' is altijd een complexe vraag die enige precisie kan missen. De historische context die geschetst wordt is ook niet compleet en ik probeer dan ook niet de lezer te overtuigen dat deze context de enige verklaring is voor de vorming van de besproken ideeën. Binnen de stedelijke gedachtegoeden zijn een aantal thema's extra belicht, waarbij de keuze tot deze thema's niet volledig objectief heeft kunnen zijn. Ik probeer daarom niet te claimen dat dit de enige verwantschappen en verschillen zijn tussen de twee stedelijke gedachtegoeden. Eerder, belicht ik belangrijke aspecten van een nog niet eerder onderzochte vergelijking om beide stedelijke gedachtegoeden beter in een contextueel kader te bedden. Details van de gedachtegoeden gaan hiermee verloren aan een analyse van overkoepelende elementen. Verder onderzoek kan gedaan worden naar meer specifieke elementen van beide gedachtegoeden.

Bibliografie

- Annan, Noel, 'Afterword', in: Isaiah Berlin en Henry Hardy (red.), *Personal Impressions* (derde druk; Princeton 2014) 441-464.
- Brenner, Neil, 'What is critical urban theory?', *City* 13 (2009) 198-207, <https://doi.org/10.1080/13604810902996466>.
- Butler, Chris, *Henri Lefebvre: Spatial Politics, Everyday Life and The Right to the City* (New York 2012).
- Caves, Roger W., 'Introduction', in: Roger W. Caves (red.), *Encyclopedia of the City* (London 2005) xxvii-xl.
- Duijn, Roel van, 'Inleiding tot het provocerend denken', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 5-8.
- Fox, Sean en Tom Goodfellow, *Cities and Development* (tweede druk; Londen 2016).
- Gordon, Peter E., 'What is Intellectual History? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field' (werkpaper gepresenteerd op de website *The Harvard Colloquium for Intellectual History*, herziene editie in 2012) negentien ongenummerde pagina's, <https://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> (geraadpleegd 29 maart 2020).
- Hietland, Chris, 'Het imaaasje van Provo: Vijftig jaar later', *Tijdschrift voor geschiedenis* 129 (2016) 3, 433-446, <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.3.HIET>.
- Kaal, Harm, 'A conceptual history of livability', *City* 15 (2011) 532-547, <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.595094>.
- Katznelson, Ira, 'Towards a Respatialized Marxism: Lefebvre, Harvey, and Castells', in: Ira Katznelson (red.), *Marxism and the City* (Oxford 1993) 92-140.
- Lefebvre, Henri, *Writings on Cities* (Oxford 1996).
- Lever, W.F., 'The Post-Fordist City', in: Ronan Paddison (red.), *Handbook of Urban Studies* (London 2001) 273-283, <http://dx.doi.org/10.4135/9781848608375.n17>.
- Martijn [Lindt, Maarten], 'New Amsterdam' in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 153-58.
- Mamadouh, Virginie D., *De stad in eigen hand : provo 's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).
- Marcuse, Peter, 'From critical urban theory to the right to the city', *City* 13 (2009) 2-3, 185-197, <https://doi.org/10.1080/13604810902982177>.
- Mayer, Margit, 'The "Right to the City" in Urban Social Movements', in: Neil Brenner, Peter Marcuse en Margit Mayer (red.), *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City* (New York 2011) 63-85.
- Nieuwenhuys, Constant, 'New Babylon', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 69-79.
- Nieuwenhuys, Constant, 'Nieuw urbanisme', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 147-151.
- Ocus, H., 'Vreet meer suiker', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 194-195.
- Otten, Marko, *Provo: De ludieke opstand tegen bom en regentendom* (Zelhem 2017) 163-203.
- Pachter, Henry M., 'The Idea of Progress in Marxism', *Social Research* 41 (1974) 136-161,

- <https://www.jstor.org/stable/40970172>.
- Pas, Niek, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam 2015).
- Pinder, David, 'Reconstituting the Possible: Lefebvre, Utopia and the Urban Question', *International Journal of Urban and Regional Research* 39 (2015) 28-45, <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12083>.
- Purcell, Mark, 'Excavating Lefebvre: The Right to the City and Its Urban Politics of the Inhabitant', *GeoJournal* 58 (2002) 2, 99-108, <https://doi.org/10.1023/B:GEJO.0000010829.62237.8f>.
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
- Robinson, Robert V., 'Reproducing Class Relations in Industrial Capitalism', *American Sociological Review* 49 (1984) 2, 182-196, <https://doi.org/10.2307/2095569>.
- Ross, Kristin en Henri Lefebvre, 'Lefebvre on the Situationists: An Interview', *October* 79 (1997) 69-83, <https://www.jstor.org/stable/778839>.
- Schimmelpenninck, Luud, 'Mr van Hall slaat eerste paal', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 210-211.
- Schimmelpenninck, Luud, 'Provo's fietsenplan', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 22-28.
- Schmid, Christian, 'Henri Lefebvre, The Right to the City, and the New Metropolitan Mainstream', in: Neil Brenner, Peter Marcuse en Margit Mayer (red.), *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City* (New York 2011) 42-62.
- Scott, James C., *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven 1998).
- Silberberg, Susan, e.a., *Places in the Making: How Placemaking Builds Places and Communities* (Cambridge 2013), <https://dusp.mit.edu/sites/dusp.mit.edu/files/attachments/project/mit-dusp-places-in-the-making.pdf>.
- Statistics Netherlands, 'Population dynamics; birth, death and migration per region' (2019), <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/en/dataset/37259eng/table?dl=C09F>.
- 'De subversieve brief', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 111-116.
- Suri, Jeremi, 'The Rise and Fall of an International Counterculture, 1960-1975', *The American Historical Review* 114 (2009) 45-68, <https://www.jstor.org/stable/30223643>.
- Verlaan, Tim, 'Mobilization of the Masses: Dutch Planners, Local Politics, and the Threat of the Motor Age 1960-1980', *Journal of Urban History* (2019) 1-21, <https://doi.org/10.1177/0096144219872767>.
- Weerlee, Docu van, 'Gezag, provokaatsie & democratie', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 135-140.
- Weerlee, Docu van, 'Sociale smoesjes', in: Roel van Duijn (red.), *Het slechtste uit Provo: een bloemlezing uit alle verschenen nummers van het tijdschrift Provo* (tweede druk; Amsterdam 1967) 208-209.